

СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

УДК 316.1:001

ВАЛЕРІЙ ПИЛИПЕНКО

доктор соціологічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

VALERII PYLYPENKO

Doctor of Sciences in Sociology, Chief Research Fellow at the Department of History and Theory of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

ВІКТОРІЯ СМАКОТА,

кандидат соціологічних наук, завідувачка відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

VICTORIA SMAKOTA,

Candidate of Sciences in Sociology, Head of the Department of Economic Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

smakvik@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1916-1034>

Соціологічне прогнозування: особливості вивчення та проблеми сьогодення¹

Людський розум має дві здатності: пам'ять і передбачення. Перша означає більшою мірою погляд у минуле, а друге — попередження щодо майбутнього. Людина не володіє досконалою пам'яттю, але прагне до вдосконалення попередження. І хоча історія вчить, що людство відтворює минуле з більшою досконалістю, аніж передбачає майбутнє, та ж історія показує, що рано чи пізно людина набуває здатності долати кризи свого часу багато в чому завдяки правильній оцінці свого завтрашнього дня, чітко при цьому розуміючи, що творення майбутнього зазвичай пов'язане з критичним осмисленням теперішнього.

¹ Стаття є останньою роботою доктора соціологічних наук, професора Валерія Пилипенка (1957–2024). За його задумом, вона мала стати частиною наукової праці-роздумів про прогностичну функцію соціології, але цим далекосяжним планам не судилося здійснитись. За декілька тижнів після подання матеріалу до редакції Валерія Євгеновича не стало.

Цитування: Пилипенко, В., Смакота, В. (2024). Соціологічне прогнозування: особливості вивчення та проблеми сьогодення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 163–177.

Потреба у прогнозуванні найгостріше відчувається тоді, коли втрачається контроль не лише над майбутнім, а й над теперішнім, і в такому випадку прогноз-передречення є цінним саме як форма контролю безперервної діяльності людини.

Щоб бути суб'єктом, який вільно діє, тобто прогнозує свою (майбутню) діяльність, людина повинна бути суб'єктом, який адекватно пізнає. І якщо суть людського існування полягає в цілеспрямованій діяльності зі зміни природи в широкому сенсі цього слова, тобто включно із самою людиною, і ця діяльність можлива лише на підставі достатньо правильних поглядів на майбутнє, то логічно зробити висновок, що внаслідок цього людина є єдиною істотою в природі, що прогнозує і прогнозовано здійснює свої дії.

Здатність передбачати та прогнозувати у цьому контексті можна в певному сенсі розглядати як родову ознаку людини, оскільки в будь-якій діяльності вона завжди хоче і може передбачати й на цих засадах прогнозувати найбільш імовірні можливості подальшого розвитку подій. Без імовірного прогнозування була б неможливою будь-яка діяльність людини.

З огляду на те, що частина життєво важливих біологічних інстинктів у людини атрофована і їхня дія притуплена або витіснена, прогноз постає у цілеспрямованій людській діяльності як діяльність компенсаторна. Тому людину можна розглядати і як істоту, що має потребу в прогнозуванні.

Будь-яке життя людини можна розглядати як приклад більше чи менше вдало здійснюваного і в підсумку здійсненого прогнозу її (людини) індивідуального (біологічного) і суспільного (соціального) розвитку.

Зрозуміло, що дві здатності людського розуму, про які йшлося вище, — пам'ять і передбачення — становлять деяке єдине ціле, доповнюючи та зумовлюючи одне одного. Без пам'яті про минуле людина була б беззбройною перед майбутнім, оскільки прогнозування є здатністю зіставляти інформацію (яка надходить) про наявну ситуацію з інформацією (яка зберігається в пам'яті) про відповідний минулий досвід і на основі цього будувати припущення про майбутні події, приписуючи кожному з цих припущень той чи інший ступінь імовірності.

Свобода вибору дій у майбутньому залежить від урахування і пізнання дедалі більшої кількості параметрів об'єктивного і суб'єктивного характеру, включених у сферу життєдіяльності людини, серед яких на першому місці — об'єктивні умови та обставини природної й соціальної дійсності в кожному конкретний історичний момент. Тому стосовно майбутнього люди є вільними тією мірою, якою минуле і сучасне надають їм об'єктивні матеріальні передумови і мірою того, як наука у своїй системі знань відобразила зазначений комплекс умов. Саме в цьому сенсі знання про майбутнє, оскільки воно відображає певні можливості формування майбутнього за ступенем їхньої об'єктивної зумовленості, може бути надійним та корисним.

Важливо підкреслити, що прогноз є необхідним, можливим і має сенс лише в тому разі, якщо навколишній світ постійно змінюється. У протилежному випадку у прогнозі не було б потреби. Прогноз допомагає людині жити у ймовірно організованому світі. Лише в такому світі еволюція могла виробити здатність до

ймовірнісного прогнозування. Якби світ був абсолютно випадковим, дезорганізованим, імовірнісне прогнозування виявилося б непотрібним. У нашому ж складному, суперечливому, повному несподіванок світі повноправне і повнокровне життя можливе лише із широко відкритими очима, з ясними прогнозами на майбутнє, з готовністю до дій.

Імовірнісне прогнозування — це моделювання ймовірнісно організованого світу (істотою, що живе у цьому світі) на підставі випереджального діалектичного відображення процесів, які відбуваються в дійсності. Маємо на увазі прогнозування таких подій, на перебіг яких впливає дія суб'єкта (або його бездія). За різних його дій різниться ймовірність того, чи можна буде отримати (важливий для суб'єкта) бажаний результат або наблизитися до його досягнення. Звідси — проектування, вибір дій. Вся ця система ще більше ускладнюється, якщо на перебіг подій впливають дії інших людей, котрі мають свої цілі (часто відмінні від мети суб'єкта прогнозування). Ці люди формують свої прогнози (в тому числі прогнози дій зазначеного суб'єкта), будують свої проекти. Їхні майбутні дії також мають бути враховані у прогнозі цього суб'єкта.

Пам'ять про минуле зумовлює майбутнє — дії, які відбуватимуться. Людина, на відміну від тварин, пам'ятає минуле, яке виходить далеко за межі її власного індивідуального життя. Відповідно й прогнози людини, її плани на майбутнє, цілі її діяльності виходять далеко наперед — за рамки її власного індивідуального життя.

Люди, що творять майбутнє, завжди розв'язують суперечності теперішнього (а нерідко й минулого). Тому, розкриваючи суперечності дійсності, можна уявити й наслідки їх розв'язання, а звідси й остаточні результати, навіть якщо вони й не передбачалися згідно з минулим досвідом.

Майбутнє — це і модус вівенді, спосіб життя, і модус дій. Кожну подію, яка відбувається на наших очах, хочемо ми того чи ні, ми розглядаємо під кутом зору питання: «що з цього буде?».

Матеріальний світ — це система самоорганізовувана, саморегульована та самовдосконалювана. Лише шляхом саморозвитку, методом спроб і помилок, через вибір альтернативних варіантів і постійну корекцію на підставі зворотних зв'язків система може прийти до рівноважного стану, оптимального для певних умов. Будь-яка спроба вольового, насильницького втручання до системи (або її частини) за довільно створеною схемою призводить до дестабілізації системи з непередбачуваними наслідками.

Будь-яка розмова про майбутнє потребує з'ясування, що можна і чого не можна передбачити. Царина передбачуваного охоплює не всі виміри історії, наприклад, все особисте є радше непередбачуваним.

Наука знає дві мови опису: строго детерміністичну і стохастичну, імовірнісну мову, що лежить в основі наукового передбачення, прогнозування.

Непередбачуваність конкретного змісту основоположних відкриттів фундаментальної науки або чинників суспільного розвитку не означає принципової неможливості прогнозування головних тенденцій цього розвитку — таким прогнозуванням можливо і потрібно займатися.

Прогноз становить елемент життєдіяльності як індивіда, так і суспільства і є присутнім у кожному моменті їхніх буття та діяльності. Здатність і можливість прогнозування є необхідною, але недостатньою умовою для успішної перетворювальної діяльності індивіда та суспільства для здійснення прогнозу. Якщо ми хочемо зрозуміти, чому ми погано готові до (передбачуваних) наслідків наших важливих рішень, а нерідко самі провокуємо негативні наслідки своїми діями, потрібно перш за все розібратися, як ми думаємо і як діємо в ситуаціях цілком звичайних. Як уже зазначалося, люди часто ігнорують той факт, що ми живемо у світі, де величезну роль відіграє випадковість. Ми перебуваємо у світі, який постійно ускладнюється і в той же час набуває дедалі більшої крихкості та вразливості у його складових, тому марною та неприпустимою є сваволя, асоційована в нас із «сильною рукою», на яку кожного разу сподіваються, зіштовхуючись з якими-небудь соціальними інноваціями. Наша система понять обтяжена ризиком або за будь-якою випадковістю шукати закономірність, умисел, ворожу волю, або, навпаки, у закономірному вбачати випадковість. Тобто йдеться про односторонній, безальтернативний підхід до аналізу явищ і подій. А це, як доводить практика, спричиняється до бруталних помилок у діагнозі. Інколи справді можна зменшити невизначеність, але зовсім не тими методами, якими борються зі злом волею.

Можна відзначити, що строга циклічність наших планів — місячний, кварталний, річний — часто нагадує «непорушні календарні обряди». Реальний план розробляють за припущення, що випадковість неминуща і події можуть розвиватися й несприятливим чином. Він має бути не жорстко директивним, але імовірнісним, тобто з необхідністю структурно-функційно містити елементи прогнозу, зокрема так званого нормативного прогнозу (як завершальної фази циклу розроблення управлінського рішення: мета — прогноз — проект — план). Саме для несприятливих ситуацій першою чергою і потрібен чіткий план дій. Натомість чим краще йтимуть справи, тим більшим буде простір для імпровізацій.

Разом із тим треба зазначити, що відомчо-бюрократичні пріоритети у поєднанні з некомпетентністю та короткозорістю осіб, що ухвалюють рішення, і відсутністю дієвого контролю та відповідальності за ці рішення — ось найкраще поживне середовище для будь-яких локальних і глобальних ризиків, які можуть стати пусковими механізмами соціальних потрясінь і катастроф.

Якщо йдеться про результати некомпетентності окремих осіб, що ухвалюють рішення, то таку причину порівняно неважко усунути, замінивши їх професійно більш грамотними керівниками та управлінцями. Проте такий порок органічно притаманний великим організаційним системам закритого типу, які працюють на свій інтерес. Аби забезпечити прийняття вигідних для організації рішень, тут здійснюється викривлення інформації на вході: від відсіювання «несприятливих» даних щодо негативних аспектів того чи іншого проекту та підкреслювання «виграшних» до приховування фактів та психолінгвістичних трюків і вивертів. Важливо, що це системна властивість таких організацій, тобто не просто відбувається за чийось розпорядженням, а диктується відомчим інтересом.

Адже саме внаслідок своєї екстенсивної природи система на дискомфорт реагує суто «рефлекторно». Небажані події вона прагне або без розголосу придушити, або, якщо це неможливо, «перетравити» так, щоб і вони «харчували» її організм. Система оберігає себе, а не суспільство, і заради цього готова йти на будь-які брехню і злочин, на будь-яку нелюдність. Звідси прагнення у разі несприятливих наслідків її функціонування «закрити подію» і знову набути безпідйності.

Отже, завданням соціального прогнозування є знаходження обґрунтування оптимального рішення з управління складною динамічною соціальною системою, аналіз можливих результатів і тенденцій розвитку всіх сфер суспільного життя з метою виходу на згадану вище парадигму з найменшими витратами та збитками.

Наукові передбачення і прогнозування можуть створюватися лише на основі розвитку науки як форми суспільної свідомості, з'ясування законів, за якими відбувається розвиток природи, суспільства і самої людини. Мірою пізнання людиною об'єктивних законів буття зростають значущість і розширюються можливості антиципаторської (передбачувальної) функції її свідомості.

Одна з найважливіших характеристик розвитку науки полягає у націленості на вивчення не лише тих об'єктів, які вже залучені до практичного перетворення, а й тих, практичне освоєння яких у принципі може здійснюватися на майбутніх етапах історичного розвитку цивілізації. Головна мета будь-якого теоретичного дослідження — розкрити залежності, згідно з якими розвиваються досліджувані явища і процеси, і отримати таким чином можливість передбачати майбутній розвиток. Прогнозування в пізнанні є однією з найважливіших функцій сучасної наукової теорії, звідси значне посилення її завбачувальної функції на підставі статистично-імовірнісного підходу. Будь-яка наукова теорія може бути зведена зрештою до передбачення та прогнозування. Понад те, теорія стає науковою лише тоді, коли висунуті нею гіпотетичні припущення виправдовуються на практиці. Інакше кажучи, підтвердження здатності передбачати та прогнозувати — це свого роду «сертифікат» науковості. Серед багатьох визначень науки одне є безсумнівним і суттєвим — мета і суть науки полягає у виробленні прогнозу. Відповідно, критерій істинності будь-якого наукового закону чи принципу полягає у можливості використовувати його для передбачення майбутнього і прогнозування його окремих аспектів та складових. Наука не лише здатна передбачати майбутнє, вона просто неможлива без такого передбачення. Якщо вона не обмежується збиранням фактів, а дає їм пояснення, якщо вона показує закономірний зв'язок явищ, якщо вона слугує знаряддям практичної діяльності, то вона не може не включати в себе передбачення і прогнозування.

Необхідно відзначити, що можливе передбачення не лише майбутнього, а й, у певному сенсі, теперішнього та минулого, не в рамках строгого співвіднесення в часі (минуле — теперішнє — майбутнє), а й за лінією руху від відомого до невідомого. Тобто в першому випадку передбачення стосується майбутнього виникнення подій, а в другому — майбутнього відкриття об'єктів, які вже існу-

ють, та їхніх властивостей. Ми ж будемо вести мову про перший випадок, тобто про виникнення подій у майбутньому.

Майбутнє є породженням минулого і теперішнього. Але воно не може стати об'єктом чуттєвого сприйняття, поки не здійснилося. Майбутнє досягається наукою логічно, шляхом узагальнення і раціональної обробки чуттєвих даних. Тому вирішальне значення у науковому передбаченні та прогнозуванні має теоретичне знання.

Виникає питання: чи доцільно вводити саму категорію «факт майбутнього» і що слід розуміти під цим терміном? Адже необхідною ознакою факту є його реальне існування, його об'єктивність. Але реальне буття не є вичерпною та єдиною ознакою факту. По-перше, позаяк факт науки — це відображення в категоріях науки дійсності, то закономірна відсутність яких-небудь подій у дійсності є також фактом науки. (Ніхто ніколи не виявив у дійсності таке явище, як телекінез, і це є фактом науки.) Тобто небуття об'єктів являє собою факт науки, але це небуття є ніщо інше, як прояв реального буття. По-друге, факт — це не просто те, що існує чи не існує незалежно від нашої свідомості. Це дещо, відображене у нашій свідомості, й тільки тому воно є для нас фактом. Отже, поняття «факт науки» не слід пов'язувати лише з теперішнім. Історичним фактом, наприклад, є подія минулого. Вона стає фактом історичної науки тоді, коли відображається в категоріях науки на підставі історичних джерел під кутом зору практичних і пізнавальних потреб теперішнього. Об'єктивною основою такого факту є не лише минуле буття, але й буття теперішнє.

Факт майбутнього має багато спільного з історичним фактом у тому сенсі, що він, як і факт історії, позбавлений теперішнього буття в його цілісності, але не будь-якого теперішнього буття. Зачатки майбутнього існують не відособлено від теперішнього, а в органічному зв'язку з ним. На його підставі люди конструюють майбутнє, виходячи із потреб сьогодення. Тому прогноз є фактом науки, відображаючи, хоча й неповною мірою, майбутню дійсність.

Пам'ятаючи про те, що факт науки — це розпредметнений факт дійсності, включений в систему наукових знань, можна сказати, що прогноз являє собою частково розпредметнений факт майбутньої дійсності, який відображає ті риси, властивості майбутнього розвитку об'єкта, які можна виявити на підставі аналізу минулої й теперішньої дійсності на засадах законів, які пов'язують минулий, теперішній і майбутній стан об'єкта.

Прогноз, зокрема соціальний, здійснює дві функції: дає інформацію про майбутнє і слугує детермінантом майбутнього, хоча безпосередньо не впливає на діяльність людей, не означає розв'язання проблем майбутнього. Він впливає на постановку цілей діяльності як складова наукового обґрунтування проєктів і рішень. Саме тим, наскільки він сприяє формуванню проєктів, програм і рішень, а також піднесенню їхнього наукового рівня, і визначається цінність будь-якого прогнозу, оскільки прогноз — це не лише певною мірою імовірнісне знання про майбутнє, а й процес отримання знання про майбутнє, певний різновид (форма) діяльності.

Слід також спинитися на одному з найважливіших методологічних питань прогностики — проблемі об'єкта і предмета цієї царини пізнавальної діяльно-

сті (зокрема, прогнозування соціальних явищ, відносин). Обставиною, яка бентежить, є те, що ціллю, як уже відзначалося, є не теперішнє досліджуваної системи, а майбутнє, можливість, а не дійсність.

Ця проблема має і свій методологічний бік: уточнення об'єкта прогнозування тягне за собою визначення предмета прогностики в цілому як наукової дисципліни.

Завдання прогнозування розглядається як складова більш загальних задач управління, які є невіддільними від соціальної практики й людської діяльності загалом, а прогностика визначається як наука «про передбачення закономірностей розвитку та закінчення явищ і процесів у природі й суспільстві» (див.: Словник, s. a.); вона пов'язана із своєчасним інформуванням широких верств громадськості про проблеми, які можуть виникнути в окремій країні або перед усім людством, про шляхи досягнення певних цілей соціально-економічного, екологічного і політичного розвитку (див.: Арутюнов, Свінцицький, 2003), або присвячена специфічній формі логічних структур висновування про неспостережувані явища на підставі знання суспільних і природних закономірностей. Відповідно, принаймні на рівні визначення предмета, ніяк не заперечується відносна самостійність цієї дисципліни як у змістовому плані (особлива частина завдань планування та управління), так і у формальному (специфічний апарат висновування). Але і в тому, і в тому аспекті прогностика належить до складових різних теорій (до загальної теорії управління — у змістовому плані, до логічної теорії передбачення — у формальному), й ці теорії виступають для неї як фундаментальні. Водночас внаслідок двоєдності предмета прогностики в одному і другому аспектах виникає проблема уточнення її об'єкта, оскільки, строго кажучи, теорія управління і теорія передбачення мають різні (принаймні за об'ємом понять) об'єкти.

Ця обставина, однак, не стала поки що предметом належної уваги дослідників; пріоритет частіше віддавали об'єктові фундаментальної для прогностики дисципліни — теорії передбачення. Так, Л. Півнева визначає соціальне прогнозування як «можливість передбачити майбутнє, наслідки тих чи інших подій суспільного життя», пов'язуючи його «з суспільними процесами і відносинами, дослідженням результатів діяльності людини в різних сферах», а прогноз — як «науково обґрунтоване судження про можливі стани певного явища в майбутньому, альтернативні шляхи і терміни їх реалізації» (Півнева, 2007: с. 92).

Об'єктом прогностики як такої виявляється, таким чином, саме майбутнє. Натомість об'єктом соціального прогнозування, на наш погляд, є людська діяльність, узятя у причинно-наслідковому відношенні до майбутнього, предметом — оцінка імовірності тих чи інших результатів діяльності, а метою — підвищення наукової обґрунтованості управління, його ефективності. Розширювальне трактування об'єкта прогностики пояснюється не лише гносеологічними потребами, а й генезою формування цієї галузі пізнання.

Наукові передбачення і прогнозування включають згодані знання у формі проблематичних суджень. Обґрунтованість, доказовість таких припущень не є всеосяжними. Однак такі знання тим і цінні, що сприяють відкриттю нових зв'язків і властивостей. Передбачення (прогнозування) дозволяє виявити такі

зв'язки і події, які є можливими в іншому просторово-часовому інтервалі. Майбутній стан об'єктів на підґрунті знання стратегічних законів можна визначити лише як припущення.

Майбутня подія не існує в дійсності, однак існують необхідні для її виникнення детермінувальні чинники, які проявляються у вигляді відносної необхідності, яка, своєю чергою, виражає можливість. Відносна необхідність може бути виведена лише із реальної можливості, тобто існує коло умов, причин і підстав, котрими ця необхідність опосередкована. Реальна ж можливість є розкриттям відносної необхідності. Якщо необхідність ще не дозріла і повністю не сформувалася, а сукупність детермінувальних чинників ще недостатня для виникнення певного явища, його ще не існує в можливості. Чим достатніше детермінувальних чинників, які зумовлюють майбутнє явище, тим більша можливість (імовірність) того, що це явище дійсно з'явиться.

Складність прогнозування пов'язана з пошуками відносно точного трактування досліджуваного явища, «часової логіки» його розвитку. Для цього розробляють принципи й механізми логічного обґрунтування можливих у майбутньому часових залежностей, визначають майбутні часові інтервали на підставі минулих часових інтервалів. Пізнання термінів існування об'єкта в минулому виявляється суттєвим чинником для прогнозування. Проте детальне й вичерпне вивчення історії об'єкта, й тим паче далекої його історії, здебільшого є завданням нездійсненним. Звідси питання: якою має бути необхідна величина минулого часового інтервалу для адекватного прогнозування? Найявний досвід прогнозних розробок дає змогу обрати найбільш прийнятні співвідношення термінів прогнозу та осяжного ряду минулих даних як 1 до 3.

Важливо розрізнити науково обґрунтовані гіпотези та довільні припущення: абстрактну, формальну можливість тих чи інших подій та реальну можливість їх, яка має бути не лише теоретично обґрунтованою, а й визначатися кількісно вимірюваною імовірністю. При цьому передбачення щодо того, чого не може бути, часто виявляється не менш важливим, аніж прогнозування того, що може відбутися за певних умов. Це треба мати на увазі, бо якщо загальний напрям історичного розвитку можна передбачити з достатньо великою достовірністю і науковою точністю, то окремі події й терміни їх настання можна завбачити лише з більшим чи меншим ступенем імовірності. Прогнозування в цьому контексті є рухом пізнання від сутності майбутнього процесу в цілості до явищ його конкретного буття. Основне ядро теорії про майбутнє становить найзагальніший прогноз стосовно явища в цілому, потім маємо прогнози про сфери цього явища і, насамкінець, прогнози щодо окремих аспектів цих сфер. Теорії про майбутнє являють собою синтез цих прогнозів, де вони переплітаються, взаємодіють, доповнюють одне одного.

Розвиток суспільної практики висуває завдання кількісної деталізації певних параметрів майбутнього, яка уможливорюється тоді, коли виявляються закони, які визначають розвиток його складових. Процес формування нового, якісно відмінного від старого, що відбувається на підґрунті цього старого, дає змогу виявити загальну тенденцію розвитку досліджуваної системи та встановити загальні риси майбутнього. Очевидно, що прогноз про якість нового буде

тим повнішим, чим більше у нас є підстав стверджувати, що тенденція вже виникла і спрямування її визначилося.

Якщо ми екстраполюємо всі тенденції старого стану системи у всьому багатоманітті розгортання його нових аспектів і відношень і підсумуємо певним чином результати множини таких екстраполяцій для деякого доступного для оцінювання інтервалу часу в майбутньому, то виявимо межу взаємної неузгодженості отриманих результатів, що надає можливість передбачати приблизні терміни, коли можна чекати перетворення тенденції розвитку системи, хоча це нічого не говорить про те, в чому буде полягати її перетворення. Є два види прогнозу: приблизне передбачення часу можливої події та правдоподібне визначення специфіки нововведення. Вони обидва мають, як ми бачимо, різні підстави і, взаємно доповнюючи одне одного, в той же час зберігають свою особливість. Передречення майбутнього спирається на знання тенденції й будується на засадах абстрагування від усіх зовнішніх і привхідних умов. Передречення ж можливих термінів настання цього майбутнього ґрунтується на врахуванні всіх привхідних і значущих зовнішніх умов.

Науково-практична діяльність може відбуватися у різних формах, найважливішими з яких є наукова розробка, науково-інформаційний та науковий пошук. Прикладом розробки може бути праця проєктувальника, коли, виходячи з наявної теорії, мети та арсеналу засобів, створюється проєкт нового приладу або комплексний пошук передбачає наявність теорії та мети за умов, коли невідомі засоби, які в принципі вже існують і придатні для досягнення поставленої мети, але вимагають від дослідників їх знаходження та відбору. Натомість науковий пошук пов'язаний з виробленням принципово нового знання. Враховуючи зв'язок появи нового зі зміною напрямку розвитку і з якісним перетворенням, ми можемо визначити принципово нове знання як досягнення якісно вищого рівня в розвитку пізнання певного об'єкта або як результат знаходження нового за типом об'єкта.

Наше завдання в цьому випадку полягає в тому, щоб з'ясувати, якою є міра новизни прогностичного знання, а звідси — до якого виду дослідження ми можемо віднести прогностичну діяльність. Зокрема, уточнення специфіки нового знання про прогноз потребує визначення його особливості порівняно з будь-якими іншими видами наукового завбачення.

У своєму вихідному стані наукове передречення нерозривно пов'язане з уваленням про наявність у досліджуваній системі причинного закону і полягає в отриманні на цій підставі висновків шляхом вирахування або логічного висновування наслідків вихідного комплексу причин. Методологічно воно базується на припущеннях щодо детермінованості плину подій і щодо відносної автономності досліджуваній системі, коли зовнішні впливи у процесі її еволюції небагаточисельні, визначені й доступні обліку. Завбачення при цьому може бути однозначно детермінованим або імовірнісним залежно від ступеня повноти знання початкових і граничних умов і стійкості досліджуваних зв'язків: класична статистика дає приклади першого роду, квантова теорія — другого. Очевидно, що варіабельність причинно-наслідкового зв'язку, взята сама по собі, ще не означає відмінності між завбаченням і прогнозом.

Завдання прогностичного типу розпочинається там, де переходить від вихідного стану досліджуваної системи до майбутнього її стану, принаймні не виключає можливості виходу системи за межі тих визначальних параметрів, які задають її еволюцію. Якщо наукове завбачення допускає варіабельність зв'язків теперішнього з майбутнім, то прогноз передбачає можливість у процесі еволюції прогнозованої системи зміни самого характеру зв'язків, якісного перетворення їх або зміни (аналогічно до зміни величини коефіцієнта пропорційності у математичному відношенні або виду функції у причинному законі). Та оскільки таке перетворення може й не відбутися (якщо, скажімо, в прогнозованій царині досліджень упродовж того інтервалу часу, на який здійснюється прогноз, не відбудеться ніяких нових відкриттів), результати прогнозу виявляться виправданими лише в певному сенсі, як у разі наукового завбачення звичайного типу, ґрунтованого на екстраполяції наявної тенденції. Це вказує на внутрішню методологічну єдність прогнозу й наукового завбачення, умовність кордону між ними. Утім, прогноз не зводиться до завбачення навіть за умови, що не відбудуться вказані зміни зв'язків та умов, оскільки оцінка імовірності тієї чи іншої події в майбутньому суттєво різниться залежно від того, отримано її на підставі прогнозу чи завбачення.

Методологічно це зумовлено ось чим. Як відомо, категорія можливості, яка стосується здатності речі чи явища до зміни, має різні форми. Найбільший інтерес для науки становить реальна можливість, для реалізації якої (принаймні у перспективі) є необхідні й достатні умови, причому тенденція, що нею визначається, збігається із загальною тенденцією дозрівання умов для її реалізації та переходу в дійсність. Можливість може також бути абстрактною, тобто такою, що хоча шляхи її збігаються із загальною тенденцією дозрівання умов для цього, але необхідні й достатні умови її реалізації або перебувають лише в зародку або взагалі відсутні. Існують також формальні можливості, реалізація яких хоча й не суперечить об'єктивним законам і властивостям розглядуваної системи, однак знаходиться поза наявними тенденціями й може відбутися лише в результаті успішного збігу обставин.

Наука має справу з можливостями всіх трьох видів, але домінує в її методиці пошук необхідного і внаслідок цього — прагнення звести будь-які досліджувані можливості до типу реальних. Відповідно й усі наукові екстраполяції на майбутнє виходять із визначення найбільш імовірного, реально можливого. Варіабельність умов у процесі реалізації цього майбутнього враховується виходячи з тих же засновків. Звідси наукове завбачення має своїм завданням визначення наявної реальної можливості або класу однотипно реальних можливостей (у випадку імовірнісного підходу) і міри необхідності її реалізації.

Прогноз також потребує врахування всіх можливостей і спирається на знання об'єктивних законів. Однак прогнозиста цікавить не стільки загальне, масовидне, неминуче з огляду на його превалювання щодо множини аналогічних ситуацій, скільки конкретне, унікальне у своїй особливості, зобов'язане своєю появою не лише закону, а й реально утвореним обставинам (збігу обставин). Якщо в науковому завбаченні випадковість розглядається як доповняльна необхідність, то у прогнозі вона становить форму реалізації необхідності. В цьому

плані і формальна, і абстрактна можливість належать на рівноправних підставах з реальною до об'єкта прогнозу, якщо за всієї незодозрілості умов їх реалізації перехід тієї чи іншої з них в дійсність все ж може статися через випадковий збіг обставин.

За своїм характером знання, що формується, може бути новим інферентно (висновуваним зі старого знання на підставі певного алгоритму) або принципово утвореним в підсумку наукової творчості. Наукове завбачення, як правило, є інферентно новим, хоча у своїх крайніх формах може вимагати творчого підходу. В основі будь-якого обґрунтованого прогнозу також лежать екстраполяції наявних тенденцій і дії відомих закономірностей. Але прогноз ніколи не зводиться до цього. Прогностичне знання, покликане завбачити певну зміну, не вкладається в рамці інферентного висновку і являє собою принципово нове, оцінне знання. Суть його полягає не просто у твердженні, що якась подія можлива в майбутньому, але завжди вимагає, крім того, порівняльної оцінки імовірності та (або) бажаності її здійснення чи нездійснення.

Зі сказаного випливає, що прогноз завжди включає принципово нове знання, позаяк передбачає можливість непередбачуваних змін перебігу еволюції досліджуваної системи. Нове знання, створюване у прогнозі, має імовірнісний характер, на відміну від наукового передбачення, що допускає широкий діапазон можливих відповідей від однозначної до статистичної.

При цьому корисно буде зіставити оцінну діяльність у прогнозуванні та у завбаченні. Як відомо, будь-яка оцінка передбачає наявність певної реальної величини і досягається шляхом порівняння зразка — носія цієї величини — з еталоном. У випадку завбачення це робиться на етапі перевірки теоретичного висновку — через контрольний експеримент або вимірювання — і вимагає емпіричної інтерпретації теоретичного висновку, яким є завбачення.

У випадку прогнозу порівняння його результатів з дійсним перебігом процесу в прогнозовані терміни має інший сенс і характер. Оскільки прогноз передбачає завбачення наслідків якихось майбутніх змін в різних сферах суспільного життя і вживання практичних заходів, які враховують ці зміни, помилки в прогнозі можуть порушувати ґрунтовану на ньому практику. Прогноз передбачає також упорядкування того процесу, результат якого прогнозується. Це призводить до змін в певних аспектах цього процесу, а тим самим і в заходах з увідповіднення прогнозу майбутній дійсності. Об'єктом оцінної діяльності тут є сам прогноз, міра його справджуваності, його завбачувальна сила. Ідеться про оцінки зв'язку висновків із засновками, повноти знання і точності визначення вихідного стану справ (правдоподібності адекватності засновків), а також про інтуїтивне завбачення можливих змін у перебігу досліджуваного процесу, про здатність увідповіднити прогноз майбутній дійсності. Узагальненням і буде підсумковий прогноз як відповідь на питання «чи буде розв'язано проблему?». Різноманітність вихідних оцінок та критеріїв, присутність інтуїтивного начала — все це веде до того, що підсумкова оцінка здійсненності прогнозу набуває характеру творчості.

Як зазначалося, в основі імовірнісного прогнозування — однорідність і повторюваність речей та подій. Однорідність — це спільність різноманітних подій

або ознак, котра фіксується за певною якістю. Однорідна множина, яка являє собою часову послідовність подібних подій, визначається як повторюваність. Без однорідності й повторюваності подій не лише неможливо будувати які-небудь припущення, а й загалом «неможливо нічого мислити, якщо не мислити кожного разу що-небудь одне» (див.: Арістотель, 2022). Те, що до моменту завбачення ще не відбулося, а якщо відбулася, то ще не повторювалося, не може бути основою для передбачення та прогнозування. Також чим рідше зустрічається явище, тим менш можливе його повторення в майбутньому, хоча це більшою мірою стосується передбачення статистичного. Натомість одиничність, неповторність можуть слугувати основою для інших видів передбачення: для прогнозування за аналогією, для побудованого на підставі власного закону розвитку прогнозування або будь-якого іншого прогнозування, в обґрунтуванні якого не використовують статистичні методи.

Саме по собі повторення подій (наприклад, ритмічність) не є достатньою підставою для прогнозування чогось нового. Це лише умовно-логічна матриця, на базі якої можна застосувати математичні розрахунки. Проте якщо статистичним методом визначають тенденції розвитку, то вони стосуються радше сфери теперішнього, ніж майбутнього. Визначення тенденції як найбільш перспективного напрямку розвитку ґрунтується на дослідженні вже наявних об'єктивних умов, а майбутня реалізація можливостей цієї тенденції залежить і від сприятливих умов, і від чинників, які протидіятимуть цьому, здебільшого наразі ще невідомих. Тому будь-яке прогнозування в царині соціальних явищ не може обмежуватися математично розв'язуваною задачею з теорії імовірностей, оскільки залежить від міри вивченості умов відтворення цієї «ритмічної матриці». Крім того, відхиленням випадкових величин від загальної тенденції («матриці») не завжди можна знехтувати, оскільки сама по собі повторюваність не може у принципі дати щось нове для пізнання. Лише відхилення від регулярної повторюваності та поява результатів, протилежних очікуванім, свідчатиме про розвиток, про зміни, а отже, можуть слугувати приводом для постановки гіпотетичної проблеми.

Насамкінець зазначимо, що забезпечення обґрунтованого й ефективного управління соціально-економічним розвитком належить до найбільш актуальних і перспективних напрямків пошукових і фундаментальних міждисциплінарних наукових досліджень. Лише на основі об'єднання зусиль спеціалістів, котрі мають теоретичні та практичні напрацювання в галузі спеціалізованого наукового знання про людину і суспільство, можна подолати розрив між накопиченими науковими знаннями і практикою ухвалення управлінських рішень. Довгострокові соціальні програми і поточні проекти соціального розвитку мають спиратися не на часткові профільні знання про об'єкт управління, а на комплексні міждисциплінарні прогностико-проектні розробки.

І позитивну та конструктивну роль у цьому процесі може й повинно відіграти соціальне прогнозування на підставі соціологічних методів збирання інформації з різних джерел щодо розвитку соціальних, політичних та економічних процесів. Яскравим прикладом такого типу поєднання методів та методології заради досягнення максимальної прогностичної функції є Доповідь Всесвітньо-

го економічного форуму (The Global Risks Report, 2024). Дослідження передбачало з'ясування думок експертів для виявлення ризиків, які становлять найсерйознішу загрозу для кожної країни впродовж наступних двох років; було опитано понад 11 000 бізнес-лідерів у 113 країнах. У звіті також узагальнено думки провідних 55 експертів з усього світу, а також використано якісні висновки (отримані на зустрічах із громадськістю, у приватних інтерв'ю та на тематичних семінарах) понад 160 експертів з академічних кіл, сфер бізнесу та урядування, міжнародного співтовариства та громадянського суспільства (оцінки давалися на період 1-го, 2-х і 10-ти років). Таким чином, до складових соціального прогнозування, окрім параметрів короткострокової та довгострокової перспективи, було привнесено такі актуальні для сучасного світу елементи, як глобальний та локальний ризики (які визначаються як можливість появи події або умови, які, якщо це станеться, справлятимуть негативний вплив на значну частку світового ВВП (або ВВП конкретної країни), населення або природних ресурсів). Окрім того, введено такі поняття: «ландшафт ризиків» (імовірний вплив (серйозність) ризиків впродовж певного періоду, зазначеного вище), «діапазон потенційних наслідків», «управління ризиками» (потенціал для вживання заходів щодо зниження глобальних ризиків і забезпечення готовності до них). Загалом такий підхід надає соціальному прогнозуванню багатобічності та комплексності, враховуючи, зокрема, ставлення населення різних країн та світу в цілому до великого спектру проблем у близькій та далекій перспективах. (Такі соціоекономічні складові, як «соціальна поляризація», «відсутність економічних можливостей», «інфляція», «вимушена міграція» та «економічний спад», входять у перелік топ-10 ризиків на дворічний період, займаючи відповідно 3-тє, 6-тє, 7-ме, 8-ме і 9-тє місця в рейтингу; проте в перспективі десяти років у десятці ризиків залишається тільки міграція (7 місце) і соціальна поляризація (9 місце), а до першої четвірки потрапляють природні загрози — «екстремальні погодні умови», «критичні зміни в системах Землі», «втрата біорізноманіття та колапс екосистем», «нестача природних ресурсів»). Дані дослідження не тільки надають вичерпну інформацію про поточний стан громадської думки, а й повною мірою можуть бути застосовані для побудови стратегій суспільного розвитку на далекосяжну перспективу.

Джерела

- Арістотель. (2022). *Метафізика*. Пер. О. Панича. Київ: Темпора.
- Арутюнов, В.Х., Свінцицький, В.М. (2003). *Філософія глобальних проблем сучасності*: Навч.-метод. посібник. Київ: КНЕУ. Отримано з: <http://politics.ellib.org.ua/pages-3047.html>
- Казаков, В., Пилипенко, В., Привалов, Ю. (2022). *Популізм: теорія і практика, історія та сучасність*. Львів: Ліга-Прес.
- Кримський, С.Б., Пилипенко, В.Є., Салюк, Ю.В. (2017). *Верифікація соціальних прогнозів (методологічний аспект)*. 25 років потому. 2-ге вид. Київ-Львів: Ліга-Прес.
- Пивнева, Л.Н. (2007). Значение социального прогнозирования для общественного развития в Украине. *Гуманітарний часопис*, 3, 92-97.
- Пилипенко, В. (2005). *Людина в ринковому суспільстві: орієнтації, поведінка, культура*. Київ: Стилос.
- Пилипенко, В., Привалов, Ю., Ніколаєвський, В. (2008). *Владна еліта в контексті суспільного розвитку*. Київ: Стилос.

Пилипенко, В. (2012). *Українська соціологія сьогодні: дослідження основних сфер життєдіяльності суспільства*. Львів: ЗУКЦ.

Пилипенко, В., Чепурко, Г. (2016). *Модернізація: теорія, практика, цивілізаційний вимір*. Львів: Ліга-Прес.

Пилипенко, В., Чепурко, Г. (2018). *Соціальний діалог і трансформаційні зміни в Україні*. Львів: Ліга-Прес.

Словник української мови. (s.a.). Одержано з: <https://slovnuk.ua/index.php?swrd=>

Popper, K.P. (1959). *The Logic of Scientific Discovery*. London.

The Global Risks Report. (2024). World Economic Forum. Retrieved from: <https://www.weforum.org/publications/global-risks-report-2024/>

Отримано 22.01.2024

References

Aristotle. (2022). *Metaphysics*. Tr. by O. Panych. [In Ukrainian]. Kyiv: Tempora. [= Аристотель 2022].

Arutyunov, V.Kh., Svintsitsky, V.M. (2003). *Philosophy of global problems of modernity: textbook-method. manual*. [In Ukrainian]. Kyiv: KNEU. Retrieved from: <http://politics.ellib.org.ua/pages-3047.html>. [= Арутюнов, Свінцицький 2003].

Kazakov, V., Pylypenko, V., Pryvalov, Yu. (2022). *Populism: Theory and Practice, History and Modernity*. [In Ukrainian]. Lviv: Liga-Press. [= Казаков 2022].

Krymskyi, S.B., Pylypenko, V.Ye., Saliuk, Yu.V. (2017). *Verification of social forecasts (methodological aspect). 25 years later*. 2nd ed. [In Ukrainian]. Kyiv-Lviv: Liga-Press. [= Кримський 2017].

Pivnieva, L. N. (2007). The importance of social forecasting for social development in Ukraine. [In Ukrainian]. *Humanitarian Journal*, 3, pp. 92-97. [=Пивнева 2007].

Pylypenko, V. (2005). *A person in a market society: orientation, behavior, culture*. [In Ukrainian]. Kyiv: Stylos. [= Пилипенко 2005].

Pylypenko, V., Pryvalov, Yu., Nikolaevskiy, V. (2008). *Power elite in the context of Social Development*. [In Ukrainian]. Kyiv: Stylos. [= Пилипенко 2008].

Pylypenko, V. (2012). *Ukrainian Sociology Today: a Study of the Main Spheres of Society's Life*. [In Ukrainian]. Lviv: ZUKC. [= Пилипенко 2012].

Pylypenko, V., Chepurko, G. (2016). *Modernization: Theory, Practice, Civilizational Dimension*. [In Ukrainian]. Lviv: Liga-Press. [= Пилипенко 2016].

Pylypenko, V., Chepurko, G. (2018). *Social Dialogue and Transformational Changes in Ukraine*. [In Ukrainian]. Lviv: Liga-Press. [= Пилипенко 2018].

Dictionary of the Ukrainian Language. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://slovnuk.ua/index.php?swrd=>

Popper, K.P. (1959). *The Logic of Scientific Discovery*. London.

The Global Risks Report. (2024). World Economic Forum. Retrieved from: <https://www.weforum.org/publications/global-risks-report-2024/>

Received 22.01.2024

ВАЛЕРІЙ ПИЛИПЕНКО, ВІКТОРІЯ СМАКОТА

Соціологічне прогнозування: особливості вивчення та проблеми сьогодення

У статті викладено деякі важливі методологічні проблеми прогнозування загалом і соціологічного прогнозування зокрема, а також принципи та верифікаційні основи перевірки й оцінювання прогнозних соціологічних проєктів як у теоретичному, так і в практичному плані. Цей

напрямок дослідження може і має бути продовжений і розширений з метою подолання відставання від сучасних науково-практичних вимог, яке все ще спостерігається у царині прогнозних розробок і свідчить про брак запиту в суспільстві на цей надважливий для життєдіяльності соціуму напрямок досліджень у його теоретико-пізнавальному і прикладному аспектах. Нині поширюється розуміння того, що науково обгрунтована соціальна політика має спиратися на надійну теорію управління і реалізовувати довгострокові соціологічні прогнози та проекти на підставі нової парадигми пріоритетів суспільного розвитку, Дієвим інструментом перетворення управління суспільним розвитком відповідно до сучасних парадигм та пріоритетів є прогнозне соціологічне проектування як ланка соціально-управлінського циклу, що являє собою соціальну технологію, спрямовану на діагностику і прогнозування актуальних і перспективних соціально значущих проблем та вироблення зразків розв'язання таких проблем.

Забезпечення обгрунтованого, надійного та ефективного управління соціальними процесами належить до найбільш актуальних і перспективних напрямків пошукових і фундаментальних міждисциплінарних досліджень. Лише на основі об'єднання зусиль спеціалістів, які мають теоретичні та практичні розробки в різних галузях спеціалізованого наукового знання про людину і суспільство, можна подолати розрив між накопиченими науковими знаннями і практикою ухвалення управлінських рішень.

Ключові слова: суспільство, соціологія, прогноз, передбачення, розвиток, майбутнє

VALERII PYLYPENKO, VICTORIAI SMAKOTA

Sociological forecasting: features of study and nowadays problems

The article describes some important methodological problems of forecasting in general and sociological forecasting in particular, as well as the principles and verification bases for checking and evaluating predictive sociological projects both in theoretical and practical terms. This area of research can and should be continued and expanded in order to overcome the lag behind modern scientific and practical requirements, which is still observed in the field of predictive developments and indicates a lack of demand in society for this most important area of research for the life of society in its theoretical, cognitive and applied aspects.

Now, there is an understanding that a scientifically based social policy should be based on a reliable management theory and implement long-term sociological forecasts and projects based on a new paradigm of social development priorities. An effective tool for Transforming Social Development Management in accordance with modern paradigms and priorities is predictive sociological design as a link in the social management cycle, which is a social technology, it is aimed at diagnosing and predicting current and promising socially significant problems and developing samples for solving such problems. Ensuring sound, reliable and effective management of social processes is one of the most relevant and promising areas of search and fundamental interdisciplinary research. Only on the basis of combining the efforts of specialists who have theoretical and practical developments in various fields of specialized scientific knowledge about a person and society, it is possible to overcome the gap between the accumulated scientific knowledge and the practice of making managerial decisions.

Keywords: society, sociology, forecast, prediction, development, future